

Roman Kamiński

Pracownia Archeologiczna
Zamku Książąt Pomorskich
w Szczecinie

Stargardia
Tom II, 2002

Kafle z warsztatu Hansa Bermana w Stargardzie

Stargard to kolejna miejscowość na Pomorzu Zachodnim, gdzie pojawiły się kafle Hansa Bermana. Ze względu na ponadregionalne znaczenie jego prac i postać samego twórcy, zasługują one na szczególną uwagę. Stanowiły one przedmiot zainteresowania badaczy zajmujących się kaflarstwem już od początku XX w.¹ i trwają one do chwili obecnej przybierając na sile wraz z nowymi odkryciami twórczości tego renesansowego artysty².

Na terenie Stargardu w czasie interwencyjnych badań archeologicznych prowadzonych przez Pracownię Archeologiczną Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie i Muzeum w Stargardzie, znalezione zostały w dwóch różnych miejscach miasta dwa fragmenty kafli z warsztatu Hansa Bermana. Pierwszy w wykopie kanalizacyjnym na zewnątrz murów miejskich przy kościele św. Ducha. Drugi fragment odnaleziono na terenie Starego Miasta przy ulicy Władysława Łokietka (ilustr. 1)³. Znajdował się w zagruzowanej piwnicy kamienicy wraz z dużą ilością fragmentów ceramiki naczyniowej⁴.

Opis kafła nr I (przy kościele św. Ducha)

Znaleziony tutaj fragment to prawy dolny narożnik kafła pozwalający w przybliżeniu ustalić jego całkowite rozmiary ca 268 x 170 mm. Ze sceny głównej zachował się niewielki fragment, widoczna była na nim bosa stopa, a na lewo od niej rodzaj trawnika. Na prawo od niej fragment szaty lub draperii. Cała ta kompozycja była wyraźnie cofnięta w stosunku do bordiury. Z niej to zachowała się jedynie baza

¹ S. Ambrosiani, *Kacheln mit dem Namen Hans Berman*, „Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde“, N. F. XI, 1909, s. 69-73; K. Strauß, *Die Töpferkunst in Hessen*, Straßburg 1925.

² H. P. Mielke, *Ein hessischer Hafner und sein Werk: Hans Berman*, „Kunst in Hessen und am Mittelrhein“, Nr. 21, 1982, s. 23-52; R. Fritsch, *Hans Berman 155X. Der Fund zweier signierter Kacheln in Schloß Brake*, „Schriften des Schloß Brake“, Bd.4.: Renaissance in Nord – Mitteleuropa I., 1990 s. 275-291; K. D. Hoppe, *Hans Berman 1562 signierte Ofenkacheln und Kachelformen in Mecklenburg – Vorpommern*, „Wismarer Studien zur Archeologie und Geschichte“, Bd. 2, 1991, s. 66-71.

³ Obydwa egzemplarze odkrył mgr M. Majewski, pracownik Muzeum w Stargardzie. Pragnę mu podziękować za umożliwienie ich opracowania.

⁴ R. Kamiński, E. Wilgocki, *Sprawozdanie wstępne z interwencyjnych prac archeologicznych realizowanych przy budowie sieci ciepłej na Starym Mieście w Stargardzie Szczecińskim*, Szczecin 2001 (maszynopis).

kolumny. Prawie na całej szerokości kafla umieszczona była sygnatura HANS BERMAN 155X z wyraźnym liternictwem zbliżonym do klasycznej antyki renesansowej. W kompozycji liternictwa przy równomiernym zachowaniu światła pomiędzy literami zwraca uwagę zbliżenie liter NS przy imieniu. Całość zamyka prosta ramka. Od strony wewnętrznej kolnierz został częściowo ułamany (ilustr. 2). Widoczne są ślady doklejania do płyty w postaci zamazań i bruzd, jak też okopcenia. W przełamie stwierdzono ślady margla jako materiału schudzającego glinę. Wypał jest bardzo dobry o czy świadczy kolor przełamu. Całość zewnętrzna powleczona była polewą koloru oliwkowego.

Opis kafla nr 2 (ul. Władysława Łokietka)

Był to duży fragment prawej części kafla z fragmentem płyty głównej, bordiury i ramki zewnętrznej, o przypuszczalnych wymiarach całości 280 x 170 mm. Zachowana część płyty środkowej przedstawia grupę osób: dwóch mężczyzn i kobietę. Mężczyźni to starcy, jeden z nich o długiej brodzie i wąsach siedzi trzymając na kolanach księgę. Ubrany jest w długą szatę o bufiastych rękawach, na głowie ma czapkę. Generalnie cała siedząca postać zwrócona jest w stronę lewą. Obok na lewo od siedzącego starca przedstawiona jest stojąca postać kobiety z lekko spuszczoną głową i prawą ręką lekko ugiętą w łokciu. Kobieta ubrana jest w dopasowaną do ciała suknię ze stojącym kołnierzykiem. Na suknię narzucona jest luźna szata. Z tyłu za kobietą i siedzącym starcem widoczny jest drugi mężczyzna o nieco krótszej brodzie i wąsach z głową pochylona w stronę prawą.

Zachowany fragment bordiury to środkowa i górna część kolumny charakterystyczna dla ram typu Hans Berman 1562⁵. Całą kompozycję zamyka prosta zewnętrzna ramka (ilustr. 3). Podobnie jak w poprzednim fragmencie wypał jest bardzo dobry, kolor polewy zielony.

Ze względu na fragmentaryczność zachowania elementów tych kafla, trudno określić poszczególne sceny. Odnosi się to szczególnie do fragmentu kafla znalezione przy kościele Św. Ducha. Na podstawie dostępnych mi tylko materiałów z terenu Hesji, Meklemburgii i Pomorza Przedniego, trudno jest doszukać się elementów, jakie zachowały się na tym kaflu a tym samym zinterpretować scenę, z jakiej pochodzą. Elementy bosych stóp i kompozycja trawnika przedstawiane był wielokrotnie przez H. Bermana w wielu scenach w cyklach: Historia Adama i Ewy, Apostołowie i Życie Jezusa. Najbardziej zbliżonymi kompozycjami z tak przedstawioną stopą są kafle przedstawiające Apostoła św. Jana z zamku Hattstein (Taunus), kompozycja Salvator z tej samej serii kafla⁶ i kafle ze sceną Chrystusa i jawnogrzezsnicy ze Stralsundu⁷. Najprawdopodobniej ta ostatnia scena została na

⁵ H. P. Mielke, *op. cit.*, s. 28.

⁶ H. P. Mielke, *op. cit.*, ryc. 31, 28.

⁷ C. Hoffmann, *Auswahl – Katalog der Renaissance – Ofenkacheln in Bestand des Kulturhistorischen Museums der Hansestadt Stralsund*, [w:] *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Vorpommern*, Bd. III, Stralsund 2001, s. 160, ryc. 115 (89, 90).

tym kaflu przedstawiona. Przedstawione wyżej prace sygnowane są datą 1562. Osobną kwestią jest sygnatura na fragmencie z datą 155X. Ostatnia cyfra tej daty interpretowana jest przez R. Fritsch jako 8 ze znakiem zapytania⁸. Znak X jest różnie przedstawiany, w jednym przypadku jako wyraźne skrzyżowanie dwóch linii jak na kaflach z zamku Brake⁹ lub z lekkim zaokrągleniem, jak ma to miejsce na fragmencie kafla stargardzkiego. Tę ostatnią formę znaku X stwierdzono na kaflach z miejscowości Hamm¹⁰ i odkrytych kaflach z Międzyrzeczem¹¹. Generalnie możemy powiedzieć, że tak przedstawiona data na kaflach z warsztatu Hansa Bermana występuje stosunkowo rzadko. Stwierdzono ich obecność, jak już wspomnieliśmy na terenie Hesji w zamku Brake i niedaleko od niego w miejscowości Hamm. Z terenu Pomorza reprezentuje go fragment ze Stargardu. Na ziemi lubuskiej kafle z tą sygnaturą zostały znalezione w Międzyrzeczu.

Może nieco łatwiej pokusić się o interpretację sceny głównej z drugiego kafla znalezionego przy ulicy Łokietka. Być może jest to kafel z serii Życie Jezusa przedstawiający scenę ewangeliczną, gdzie dwunastoletni Jezus przysłuchuje się i zadaje pytania uczonym w piśmie w Jerozolimskiej świątyni. W tej konkretnej sytuacji znajduje Go po trzech dniach poszukiwań Jego Matka (Łk. 2,41-50). Jeśli naprawdę jest to ta scena, to wzbogaca serię z życia Jezusa obejmującą okres od narodzenia do Pasji.

Odnotowane do tej pory sceny z tej serii to najbardziej liczne Zwiastowanie NMP. W pobliskim Kołbaczu znaleziono 10 kaflów z tym przedstawieniem. Dalsze sceny to Chrzt Jezusa w Jordanie, Jezus i Samarytanka przy studni i Jezus i jawnochrześcijańska.

Kafle Hansa Bermana znalezione w Stargardzie, jak też w sąsiednich miejscowościach: Kołbaczu, Bierzwniku, Mysłiborzu oraz na południe od linii Warty Międzyrzeczu, pochodzą ze środkowego, najbardziej dojrzałego okresu twórczości Hansa Bermana¹². W tematyce scen środkowych dominują przedstawienia biblijne ze Starego i Nowego Testamentu ujmujące wspomniane już serie. Jednocześnie H. Berman nie stroni od przedstawiania portretów, herbów, muzyków. Wykorzystuje bogaty dorobek ówczesnych malarzy i grafików niemieckich takich jak Albrecht Dürer, rodzina Cranachów, Heinrich Aldegrever.

Na większości egzemplarzy stosuje charakterystyczną dla siebie bordiurę w postaci dwóch ozdobnych kolumn połączonych łukiem z liści granatowca z owocem pośrodku. W górnych narożnikach umieszcza liście ostrokrzewu. Sama ramka jest prosta, lekko wyodrębniona w stosunku do bordiury. Partię dolną poniżej głównej płyty na całej szerokości zajmuje sygnatura HANS BERMAN z klasycznym liternictwem antykwy renesansowej i datą. Jak już wspomnieliśmy przy opisie

⁸ R. Fritsch, *op. cit.*

⁹ *Ibidem*, s. 272, ryc. 1, 2.

¹⁰ *Ibidem*, s.279, ryc. 4.

¹¹ Dziękuję mgr T. Laszkiewiczowi za udostępnienie mi fotografii znalezionych przez siebie kaflów H. Bermana w Międzyrzeczu.

¹² H. P. Mielke, *op. cit.*, s. 24-26.

kafla nr 1 liternictwo jest rozplanowane równomiernie poza zbitką NS przy imieniu. Układ ten daje się zauważyć w większości egzemplarzy z datami 155X i 1562, chociaż wiadomo, że nie wychodziły z tej samej matrycy. Trudno do końca wyjaśnić ten rodzaj zapisu. Cały proces powstawania tak ozdobnego kafla był dość złożony. Jak zostało stwierdzone, same ramki, jak też bordiura, która jest tak charakterystyczna dla twórczości tego heskiego zduna, były częścią stałą. Sam mistrz tworzył tablice główne, które wmontowywane były w ramy. Czynności te wykonywali już garncarze w swoich warsztatach. Same ramki i tablice scen głównych wykonywane były jako modele ceramiczne, przy pomocy których wytwarzano całe serie kafla.

Analizując mapę znalezisk kafla przypisywanych pracom Hansa Bermanna, możemy zauważyć dwa główne skupiska ich występowania (ilustr. 4). Pierwsze to Hesja i miejscowości w środkowym biegu Renu. To tutaj w Marburgu i Giessen znajdowały się jego pracownie. Z nich wychodziły kafle do budowy pieców w zamkach, rezydencjach biskupich, ratuszach i kamienicach bogatych mieszczan najbliższej i dalszej okolicy¹³. Prawdopodobnie sam H. Berman, jak też jego uczniowie, sprzedawali gotowe wyroby i matryce garncarzom. Operacje te przeprowadzane były na targach w wielu miastach, głównie we Frankfurcie nad Menem.

Drugim ośrodkiem o znaczącej ilości występowania kafla tego artysty jest Związek Szwajcarski – okolice na południe od Jeziora Bodeńskiego. Autorzy wielu prac utrzymują, że H. Berman w środkowym dojrzałym okresie swojej twórczości w zawodzie zduna i twórcy form do wyrobu kafla przebywał w kantonie Uri nad Jeziorem Czterech Kantonów¹⁴. Możliwe, że tutaj zaczął sygnować swoje prace datą 1562 związaną z koronacją cesarza Maksymiliana II we Frankfurcie nad Menem. Dotychczasowe koronacje cesarzy niemieckich odbywały się w Akwizgranie.

Wysoki kunszt wyrobów H. Bermanna sprawił, że jego wyroby nie tylko rozchodziły się w okolicy pracowni, ale znalazły uznanie wielu kupców i wędrowały w najdalsze zakątki cesarstwa i poza jego granice. Gotowe kafle, jak też formy łatwiejsze w transporcie, wędrowały głównie na północ i północny wschód do Księstw na Pomorzu Przednim i Zachodnim, Brandenburgii i Prus Królewskich (Malbork). Trafiały też do zamków, a nawet bogatych wsi na wyspach duńskich (Twierdza Hammer wieś Sandhagen), miast Królestwa Polskiego (Toruń).

Dzięki znaleziskom ostatnich lat zaznacza się ich kolejne wyraźne skupisko na wschód od Odry na pograniczu Księstwa Pomorskiego i Brandenburgii. Ich obecność stwierdzono w zabudowaniach dawnych klasztorów cysterskich w Kołbaczu i Bierzwiniku przygotowywanych po sekularyzacji do nowych funkcji¹⁵. W stosunkowo niewielkiej odległości od tych miejscowości znaleziono kafle Bermanna w Stargardzie, Myśliborzu i Międzyrzeczu, gdzie cieszyły oko w ozdobnych piecach kamienic mieszczańskich.

¹³ R. Fritsch, *op. cit.*, s. 282.

¹⁴ U. Tieme u. F. Becker, *Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 3, Leipzig, s. 424.

¹⁵ R. Kamiński, *Renesansowe kafle Hansa Bermanna z klasztoru pocysterskiego w Kołbaczu*, „Materiały Zachodnio – Pomorskie”, t. XLIII, 1997, s. 232.

Podobnie jak Frankfurt nad Menem na południu cesarstwa, tak Kostrzyn nad Odrą i Myślibórz w jego części wschodniej pośredniczyły w wymianie handlowej. W miastach tych odbywały się znane w całej Nowej Marchii jarmarki, które przyciągały kupców z Brandenburgii, Księstw Pomorskich i Rzeczypospolitej. Kupowali oni zapewne gotowe wyroby jak też modele do ich wytwarzania. Nie wyklucza się, że wykonywano z nich kafle w myśliborskich warsztatach garncarskich¹⁶. Nie możemy wykluczyć i takiej możliwości, że gotowe wyroby lub matryce w przypadku Stargardu i Kołbacza mogły przywędrować z nadmorskiego Anklam czy Altentreptow. W tej ostatniej miejscowości znaleziono bowiem kilka modeli do wyrobu kafli, w tym ze scenami z Pasji: Upadek pod krzyżem i Ukrzyżowanie. Kafle z tymi scenami odkryto w Kołbaczu¹⁷.

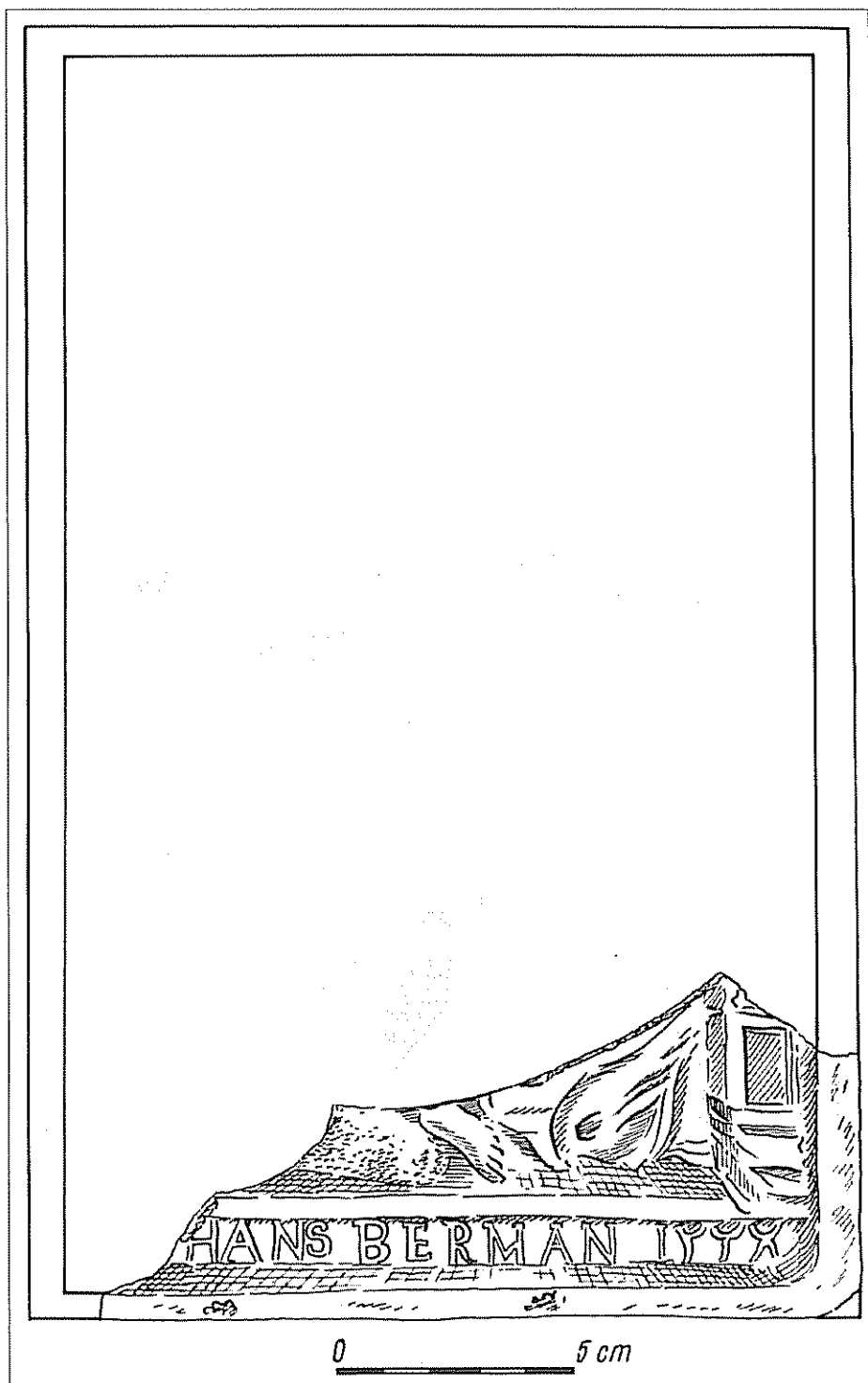
Na zakończenie możemy stwierdzić, że chociaż znalezisko stargardzkie jest bardzo skromne, niemniej nowe. Dotychczas bowiem nie znaleziono sceny Dwunastoletni Jezus w świątyni. Jeżeli interpretacja ta potwierdzi się, będzie to, jak już wspomnieliśmy, kolejna scena z serii Życie Jezusa do Pasji, a na pewno pierwsza jak do tej pory w znaleziskach prac H. Bermanna na wschód od Odry.

¹⁶ M. Majewski, *Renesansowe kafle piecowe z klasztoru pocysterskiego w Bierzwniku, województwo zachodniopomorskie*, (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece IP UAM w Poznaniu), Poznań 2001, s. 106-107.

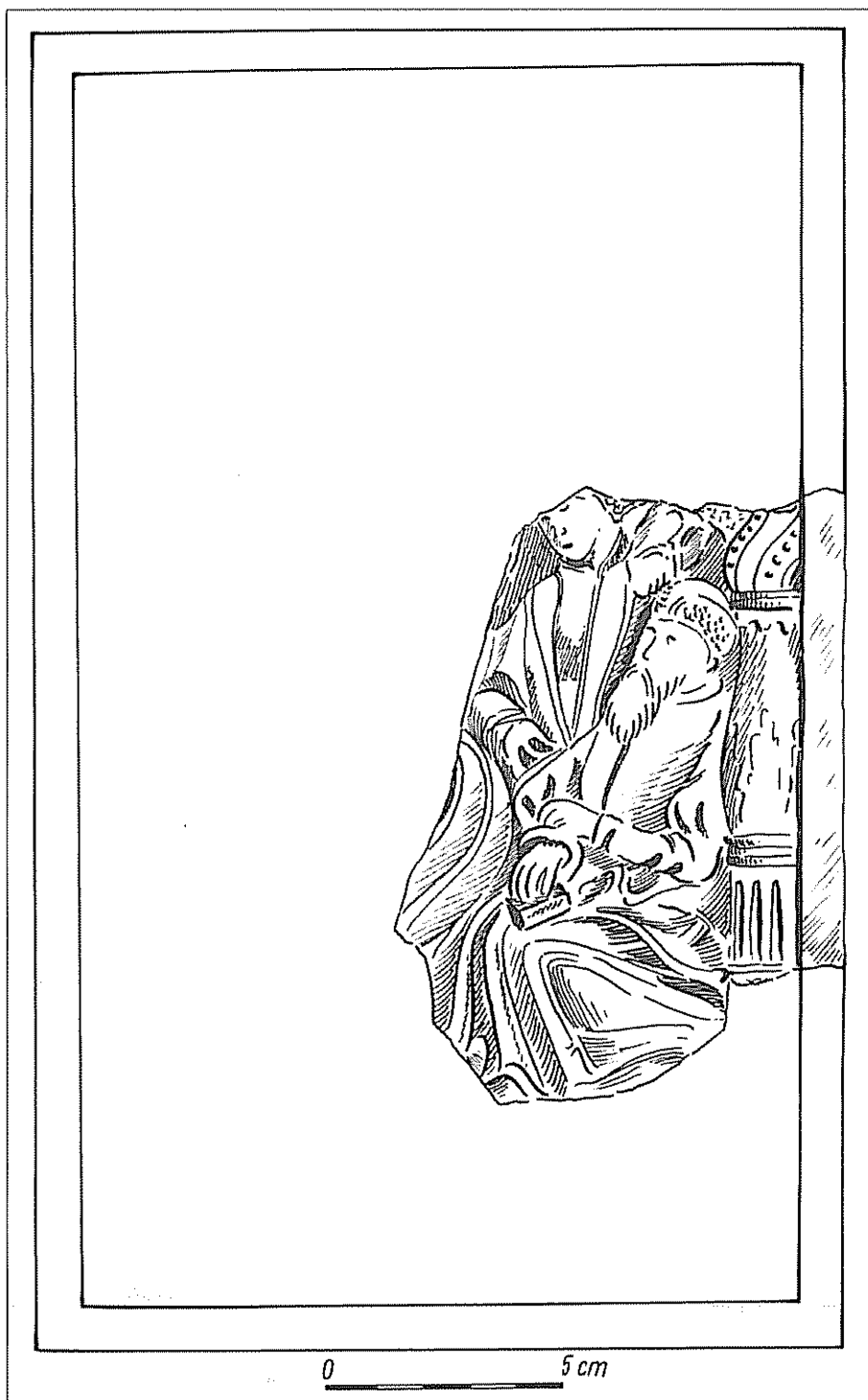
¹⁷ R. Kamiński, *op. cit.*, ryc. 8.4, 8.5.

Ilustr. 1. Stargard. Lokalizacja znalezisk kafli z warsztatu H. Bermana, rys. R. Kamiński

Ilustr. 2. Stargard, okolice kościoła Św. Ducha. Fragment kafla z warsztatu H. Bermiana. Scena Chrystus i jawnogrzeźnica ? Rys. R. Kamiński

Ilustr. 3. Stargard, Stare Miasto ul. Lokietka. Fragment kafla z warsztatu H. Bermanna ze sceną: Dwunastoletni Jezus w świątyni ? Rys. R. Kamiński

Ilustr. 4. Mapa znalezisk kufli z warsztatu H. Bermana, wg R. Fritsch z uzupełnieniami autora